

ЛЕКСИКОН ЕПСКИХ ГРАДОВА — МОГУЋА ЧИТАЊА*

Поводом књиге: Мирјана Детелић, *Ејски градови. Лексикон*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2007, 687 стр.

Смиљана Ђорђевић

Простор, његови слојеви и структура, семантички потенцијал који се у ткиву епске песме активира, речју, његове сложене метаморфозе, наново се јавља као тема која заокупља пажњу фолклористе Мирјане Детелић. Ауторка се прихватила сложеног и обимног посла и сачинила лексикон епских градова, релевантних за класичну јужнословенску десетерачку епику (издвојени су сви ојконими без обзира на то како су у епици одређени — град, село, касаба, шехер, чаршија, место/мјесто, паланка, шанац...). Корпус сачињава 1357 песама из класичних штампаних десетерачких збирки, уз Ерлангенски рукопис из XVIII века. Рад на теми *Ејски градови* започет је пре више од деценије, 1996. године на Балканолошком институту САНУ, а као резултати истраживања, *Лексикону* су претходиле две монографије: CD-Rom *Градови у хришћанској и муслиманској ејици* (Детелић—Лома—Павловић, Балканолошки институт САНУ, Београду 2004) и студија *Бели град. Порекло ејске формуле и словенског топонима* (Детелић—Илић, Балканолошки институт САНУ, Београд 2006). Треба подсетити да занимање Мирјане Детелић за категорију простора у епици траје знатно дуже; поменимо овом приликом само монографске студије посвећене овој теми: *Мишски простор и ејика* (Балканолошки институт САНУ, Београд 1992) и *Урок и невеста. Поејика ејске формуле* (Балканолошки институт САНУ, Београд 1996), у којој се, уз централно разматрање функције епске формуле у структури песме и развоју епског сижеа, и категорији простора и истраживању његове (у првом реду митске) семантике посвећује знатна пажња.

Одреднице у *Лексикону* сачињене су од основног појма (данашње име места, дато у верзалу и епско име/имена, уколико се од данашњег разликује), атрибута који се уз њега везује (а који здружен са ојконимом јесте основа формирања епске слике града); следе етимолошка тумачења (која је за највећи број одредница сачинио Александар Лома), подаци о

* Текст је настао на основу усменог саопштења поднетог на Трибини Вукове задужбине 29. априла 2009.

географској ширини и дужини (уколико је убикација била могућа), текст о историји места, те списак релевантне литературе. Од посебног су значаја подаци о конкретном контексту у којем се о наведеном граду/месту у епици пева (уз посебно указивање на разлике у третирању ојконима у историјским и неисторијским сижеима), те напомене о његовом значају и могућим појављивањима у другим фолклорним жанровима (лирика, пословице и сл.). Уз поједине одреднице дати су и краћи чланци који се односе на личности, породице, значајне историјске догађаје који се за одређено место везују.

Осим обимне библиографије (стр. 573—600), *Лексикон* је снабдевен и неопходним регистрима: I — Географска имена (стр. 606—643), II — Лична имена (стр. 644—672), III — Имена народа и држава (стр. 673—676), IV — Појмови (стр. 677—693). Као посебан прилог читаоцу је попуњен и табеларни преглед атрибуције уз епске ојкониме, а књигу прати и CD-Rom *Градови у хришћанској и муслиманској епизици*.

Овом приликом покушаћемо да покажемо на које је све начине ову монографију могуће ишчитавати, односно да укажемо на значај који има не само као издање лексиконског типа (а потребу за оваквим издањима није потребно посебно истицати), него и као „антрополошко-поетичка студија”, како ју је ауторка у уводном тексту и означила.

Како је, узимајући као основ *Лексикон*, могуће читати и тумачити епски свет, конкретно, простор у њему моделован и њиме омеђен?

Простор у епици појављује се у два основна вида, два модуса постојања: као реални, геополитички простор, и као митски (при чему се не сме сметнути с ума да интегрисањем у епско ткиво и реални геополитички простор увек добија и једну нову димензију, бива додатно, епски (пре)кодиран). Уколико посматрамо класични јужнословенски епски корпус као јединствену целину, крећемо се по једном заиста широком пространству, чије границе сежу од Лондона, преко Париза и Беча, до Азова, од Петрограда до Каира. Као готово апсолутни центар овако омеђеног света указује се Цариград, средиште реалне политичке, али и симболичке моћи, једновремено духовне и материјалне, овоземаљске и метафизичке. Неколики градови присутни су у епском свету посредно, у њима се не одвија активна епска радња, него се јављају као центри (политичке) моћи — у Паризу је „францески краљ”, односно, уколико се мисли на Наполеона, „велики цар” или „Бонапарта краљ”, *град Инглишар* је краљевина „инглешке краљице”, у Москви је „московска царица”, односно „од Москве краљица” и сл. Епски свет показује се као суштински полицентричан, а у његовом формирању реални историјски догађаји као предлошци за епско обликовање одиграли су несумњиво важну улогу. У том смислу као занимљиво и изазовно поље проучавања нуди се и анализа типова атрибута који се уз епске ојкониме везују, односно стабилност овакве атрибуције. Изузетност атрибута, односно петрифицираност везе са ојконимом, може бити и показатељ специфичног статуса и готово сакралне изолованости места на митско-епској мапи. Тако је Јерусалим једини град који је понео атрибут *свешћина*. На другој

су страни места која се само узгред помињу, смештајући се на „епску периферију” (нпр. Брегово, Врчин, Велет, Лешница...).

О значају конкретних ојконима у епици не може се судити ако се као критеријум узме само учесталост њиховог појављивања у текстовима. Међутим, будући да *Лексикон* нуди прегледне податке о изворима и ојконим јасно контекстуализује, лако је утврдити да се поједини градови појављују као доминантни у појединим зонама епског певања, односно у вези са одређеним јунацима, т. ј. да специфични кругови песама, везани тематиком и/или јунаком, образују сопствени свет, самосвојне просторне координате, те да се однос центар/периферија мора посматрати с обзиром на специфичност њихове поетике и идеолошке перспективе. Тако се нпр. низ ојконима јавља једино (или бар у највећој мери) у црногорско-херцеговачкој историјској епици, творећи својеврсну топографију хероизиране историје (Чево, Круси, Грахово...). Други су, опет, од посебног значаја за тзв. крајинску епiku (Удбина, Нови...) и релевантни су и за хришћанско и за муслиманско епско певање. Трећи у епiku улазе релативно касно, у вези са догађајима из доба Устанка (нпр. Дубље, Чокешина, Липница, Ноћај...).

Епски простор раслојен је не само у геополитичком, но и у митском смислу. Из овог угла он се може видети као вишеструки у смислу „овострани”/„онострани”, односно „реалан”/„митски”. Маркери „оностраности” простора вишеструки су: то може бити експлицитно изражена идеја о великој удаљености одређеног места, његово смештање иза „граничних” тачака (најчешће воде), или, једноставно, наглашено дуго путовање које јунак мора да предузме не би ли у такав простор ступио. У оваквим случајевим ојконими имају превасходно симболичну функцију, чак и уколико именују (или се иза географски „непостојећег” појма домишљањем може одгонетнути „реални” предложак) истински географски простор. Класичан пример овако маркираног простора свакако је чувени *Леђен ѓрад*, око чије се убикације у науци воде полемике више од сто година. Многобројни истраживачи смештали су га у Македонију, Грчку, Далмацију, претпостављали да се могао налазити негде јужно од Призрена, а као најозбиљније прихваћено је становиште према којем *Леђен ѓрад* означава Пољакe (односно пољско порекло). У оваквим случајевима чини се оправданим, и једино могућим, тумачити простор ослањајући се искључиво на законе епског обликовања и семантику која из тога произилази, како ауторка *Лексикона* и предлаже.

Функција ојконима у епици је вишеструка. Град се може појавити као место суштински важно у развоју епске радње или бити, како је у студији *Бели ѓрад. Порекло ејске формуле и словенског ѿйонима* показано, један од елемената карактеризације јунака (да подсетимо, ауторке су у поменутој студији издвојиле шест битних елемената представе о јунаку: одећа, оружје, коњ, породица, двор и град), показатељ његове политичко-економске моћи, (племенитог, јуначког) порекла и достојанства. Са друге стране, град може бити и једноставна карика у низу места кроз која јунак, чета, или читава војска пролази на путу до одредишта (нпр. *Подиг’о се од Леђана краље / Преко Љечке и ѿреко Пољачке, / Преко Тур-*

ске и *преко Каурске, / и прещ'о је на води Ситници, и оишиц'о кроз земљу Арайску, изиш'о је у земљу Бурђију, / зайросио у краља ђевојку — Пјеванија, 72; Поље приђе, до Лијовца сађе. / Лијовац приђе, на Крижице сађе, / Крижице приђе, на Ужице сађе. / Ужице приђе, до Буковца сађе, Буковац приђе, на Кључарско сађе, / До Ведрина већ појасно доба. / Кад се беже Задру помолио — КН III, 1), део низа освојених пунктова као елемент својеврсног каталога (нпр. *Клейи Турци освојише Жују, / Али Срби погореше куле, / Метеризе село освојише, / И Дујеву село на крајину, / И лијејо село Ријечане, / Шинђонашко село освојише, / И малено село Арбанасе, / И шу многи Турци изгибоше. — Вук IX, 32), сегмент у формули окупљања војске (Зове Турчин Ограшеновићу / Од Лијевна два Лијевљанина, / Од Сријема два Сријемљанина, / Од Гламоча два Гламочанина, / Од Биоча два Биочанина / Из Видина двије Видинлије — Вук VI, 49) и сл. У симболичкој функцији (осим поменутог именованња митског, „оностраног” простора) име града може се појавити у оквиру формуле задавања тешког/немогућег задатка јунаку (*Искаћу му шћио у двору нема — / Искаћу му вина из Видина, / И ракије из Демир-кајије, / И овнова мяса преводника, / Баконије сваке из Мисира, / Коњу јечма из равна Мелечма, / И сијена из равна Сријема, / А шенице изнад Баковице! — Вук, САНУ III, 60), у петрифицираним формулативним исказима (*Ваља сабља по Мисира града; Два алаша од града Анаша), или, наново, као део другачијих формулативних елемената у којима се акценат са означавања реалног помера ка простору чије се именовање превасходно обликује и усмерава према стилско-поетичким, односно метричко-интонационим захтевима стиха (таква је, примера ради, хиперболична конструкција у којој Турци прете Ракоцију краљу: Са сћолице шебе покренуши, / Гонити шће до Јабукe младе, / А ошале до Јабукe сћаре, / Па ошале до Каралимана, / До Лимана и мора сињега, / У сиње шће море пошойиши, / Оли шебе жива ухваиши, / На Пешкеш шће цару ошћремийи — КН I, 2).****

Начин обликовања простора, природно, значајно се разликује у неисторијској и историјској епици. Реални географски, односно геополитички простор, доминантан је захтев историјске епике, при чему се, према законима епске поезике, у зависности од временске дистанце која постоји према опеваним догађајима, и места и ликови у песмама лагано трансформишу на путу ка типском и типизацији.

У том смислу, за посматрање простора и његове функције у епском сижету, односно за проучавање трансформације простора и ојконима којима је одређен, веома значајне податке нуде песме хроничарског карактера. Када говоримо о неисторијској епици, или, пак, историјској епици која за предмет има догађаје дистанциране у оквиру „епске прошлости”, неоспорно говоримо о садржајима из домена културног памћења, како је Јан Асман одредио онај вид колективног памћења који носи информације о догађајима из дубоке прошлости, чији се актери доживљавају као митске, симболичке фигуре, неупитне у вредносном смислу. Хроничарска епика специфична је управо по томе што догађаје из блиске прошлости (слушаоцима познате) и блиског простора настоји да епски кодификује, да садржаје из сфере комуникативног (доступног провери,

процени и превредновању) уведе у сферу културног памћења. Хроничарска епика жели подударност фактографије и фикције (односно света песме) и када се ради о простору, јер она на овом нивоу трага за веродостојношћу која ће јој омогућити да догађаје о којима говори даље обликује у оквирима жанра. Инсистирање на поузданој топографији је и залога веродостојности изреченог, будући да је оваква творевина утицајно сведочанство о протеклим збивањима. Истинитост емпиријски проверљивих чињеница основа је за веру у даље моделовање реалног језгра у одређеном идеолошком кључу. Штавише, непознавање или изневеравање локалне, слушаоцима познате топонимије, битно утиче на процену компетенције певача, тиме и на поверење према ономе о чему пева. Одличне примере оваквог процеса преобликовања на нивоу реално-историјско/епско пружа нпр. граничарска епика која је готово до степена иницијалне формуле довела мотив позива непријатељу да преда кључеве градова. У наставку песме показаће се да је реч управо о оним градовима око којих су вођене битке и које је хришћанска војска најпосле и заузела. Тако хроничарска епика испуњава двоструку функцију: функцију усменог вида преношења информације и функцију издвајања догађаја као релевантног у смислу његовог потенцијалног уклапања у епско памћење.

Лексикон *Ејски градови* пружа и обиље грађе за проучавање односа према „туђем” гекултурном простору, односно местима која се као центар/центри тог света виде. Град се, дакле, открива као тачка која на менталној мапи може стећи изузетну симболичку и сакралну вредност. Као једна од доминантних сакралних локација, подједнако важна и за хришћански и за муслимански свет, препознаје се Цариград/Стамбол. При томе се опозиција хришћанство/ислам у оквирима епске поетике обликује метонимијски, као контрастирање и супротстављање централних културних места једног и другог света — Меке и Медине, са једне, односно Стамбола, који из перспективе хришћана чува континуитет са Константинопољем, са друге стране: *Нека царе њрѡѡа из Сѡамбола, / Нека земљи иде Арабији, / Нек он иде Међи и Медини / Оклена су ѡостѡанули Турци, / И које је Турска дједовина, / А Сѡамбол је моја дједовина, / Дједовина Констѡанѡинова, / Констѡанѡин је Сѡамбол начинио* (КН I, 2). Разлике у перцепцији истог простора (града), почивају на супротстављеним идеолошким позицијама (тачкама гледишта) певача. Тако је нпр. Ливно/Лијевно у муслиманској епици град раскоши, свакојаке угодности и благостања, док је за хришћане оно симбол суровости и недаћа (означено и атрибутом *ѡроклеѡо*). Туђи, далеки и непознати простор епски певач неретко настоји да својим слушаоцима приближи, „преводећи” односно преобликујући чудни страни ојконим према постојећем узору. Тако читаве државе бивају доживљене као градови (*ѡрад Мисир, ѡрад Инѡлиѡтар* — Енглеска), од грчког града Модон, по узору на певачу и слушаоцима познати Медун, бива Модун.

Овај процес, изузетно значајан са становишта трансмисије и рецепције епског текста, може се означити као универзална тенденција када је о фолклору, односно традицијској култури у целини, реч (могуће га је,

како савремена теренска искуства показују, регистровати и у „нереалистичким жанровима”, каква је нпр. бајка). „Превођење” простора има вишеструке комуникативне функције. Утичући и на емоционални аспект прихватања и разумевања текста, суштински је битан за адекватну рецепцију. Приближавање „свом” моделу неопходан је чинилац унификације као конститутивног чиниоца епске поетике. Оно обезбеђује и смештање јунака у одговарајући контекстуални амбијент (у домен „свог” или „туђег”, које је према „свом/нашем” неутрално, или, чешће, опонирано), односно обезбеђује и формирање потпоре за доношење суда о његовим поступцима. Смештање епске радње у оквире простора који се доживљава као „свој” важан је чинилац формирања колективног памћења групе, а усвајање оваквог знања значајан је интегративни фактор конструкције колективног (од локалног, преко регионалног, до етничког/националног) идентитета. Ојконими, дакле, не функционишу као пуне просторне одреднице, него се откривају као оријентир, битни вредносни и значењски маркери епског (а посредно и „реалног”) света. Даља проучавања ојконима и њиховог симболичког потенцијала у формирању идеолошког аспекта текста, „просторних стереотипа”, свакако ће у *Лексикону* наћи поуздано полазиште, грађу и путоказ.

Лексиконом *Ејски градови*, првим оваквог типа у нашој науци, Мирјана Детелић поставила је високе критеријуме пред будуће истраживаче који ће се сличног посла прихватити, али и отворила низ релевантних питања и проблема: од односа историјске и неисторијске епике према простору, преко начина његовог моделовања, функције ојконима у епском сижеу, до формирања слике простора у традицијској култури у целини.